

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.137>
УДК 93(477)+929

Віталій ЯРЕМЧУК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського,
Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)
vitaliiaremchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

ПОЛЬЩА / ПОЛЯКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ: ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ІСТОРІЄПИСАННЯ*

Мета — показати зміст та сутність образів Польщі / поляків в українській минувшині, які були концептуалізовані в українському радянському історієписанні. **Методологія** базується на методах інтелектуальної історії, історіографічного аналізу, історіографічного синтезу. **Наукова новизна.** Вперше системно висвітлено питання про співвідношення політичних, ідеологічних й інтелектуальних чинників у трактуваннях українськими радянськими істориками ролі польського фактора в історії України. **Основні результати.** Інтерпретація історичної ролі Польщі / поляків у минулому українського народу визначалась незмінним із 1930-х рр. спрямуванням кремлівської національної політики на звеличчування Росії / росіян як рятівників та захисників українців від зловорожих сусідів. Польща й поляки виглядали ідеальним ворогом — зручним і зрозумілим. Саме політична кон'юнктура змушувала або збільшувати антипольську риторику (зокрема для виправдання радянських анексій 1939—1945 рр.), або ж притримувати її (як-от після створення ПНР). Трактування польського чинника в історії України в українському радянському історієписанні змінювалося: від образу «слабкого ворога» (1920-ті — початок 1930-х рр.) до образу «запеклого ворога» (середина 1930-х — початок 1940-х рр.), а згодом — «запеклого друга» (середина 1940-х — 1980-ті рр.). Роль інтелектуальних й ідеологічних впливів у цьому процесі — наукового осмислення реальної історії українсько-польських відносин, спадщини української національної та радянської «марксистської» історіографії 1920 — початку 1930-х рр. — уявляється менш вагомим.

* Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського.

Цитування: Яремчук В. Польща / поляки в українській історії: образи українського радянського історієписання. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 137—161. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.137>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

Ключові слова: історіографічний образ, українська історія, Польща / поляки, українсько-польські взаємини, українське радянське історієписання, українські радянські історики.

Історичні образи народів, їхніх держав, які постають зі сторінок шкільної та навіть академічної історії, формуються під впливом не лише наукового вивчення, а й політичної кон'юнктури, ідейної спрямованості авторів. Образи польського народу та його держав в українському сприйнятті (як й українського — в польському) рясно забарвлені негативними уявленнями, міфами, стереотипами, якими сповнена соціальна пам'ять обох сусідніх народів. Вони виявлялись і продовжують виявлятися в науковій літературі, історичній белетристиці, кіномистецтві тощо. Безсумнівно, що побутування негативного ставлення до історичного сусіда в українському та польському сприйнятті було й залишається передусім наслідком реальних історичних подій, наприклад практик соціальних і колоніальних утисків українців із боку польських держав та суспільно-політичних рухів минулого. Проте не менш важливий вплив чинників конструктивістського порядку: однією з головних причин перманентної українсько-польської «історичної» конфронтації слушно вважається стан історієписання у трикутнику Росія — Польща — Україна, яке, за окремими винятками, лише розпалювало вогонь непорозумінь і ненависті. Приміром, тенденційний образ поляків в імперії Романових значною мірою підживлювався полонофобською російськоімперською суспільною думкою й історіографією як її фактичним складником. Водночас на засадах непримиренної та не завжди обґрунтованої критики «історичної Польщі» писали свої дослідницькі тексти і класики української історіографії XIX — першої третини XX ст., зокрема М. Максимович, М. Костомаров, М. Грушевський. Не безсторонніми (або навіть неприховано упередженими) у зображенні історії українського народу були й чимало представників польської національної історіографії минулого. Зазначеним проблемам присвячено низку досліджень, але фактично неосмисленим залишається специфічне трактування українським історієписанням радянської доби (в академічному та дидактичному сегментах) місця й ролі Польщі / поляків в історії України. На сьогодні маємо лише кілька принагідних спостережень на цю тему Н. Яковенко [1, с. 347—359], а також дослідження в дотичних площинах (радянська політика пам'яті, українське радянське історичне письменство, історичне кіно). В нашій статті прагнемо заповнити цю прогалину.

Отже метою буде висвітлення змісту й сутності концептуалізованих в українському радянському історієписанні образів Польщі / поляків в українській минувшині. Така дослідницька стратегія вимагає пояснень щодо методів і прийомів її досягнення. Базовою методологічною рамкою статті слугує інтелектуальна історія. В нашому розумінні має йтися про екстерналістську модель цього напрямку сучасної світової історіографії. Історичну думку й історичну науку розглядаємо як важливі складники інтелектуальної історії, котрі варто вивчати під кутом зору її дослідницького інструментарію. Головними ж компонентами дослідження текстів українських радянських істориків убачаємо засоби конкретного історіографічного аналізу й методи історіографічного синтезу [2, с. 31—35].

Під українським радянським історієписанням розуміємо процес творення знань з історії у вигляді різножанрової літератури (наукові, навчально-наукові, науково-популярні тексти), що здійснювався українськими радянськими істориками впродовж 1920—1980-х рр.¹ Українськими радянськими істориками вважаємо тих представників фаху, які сповідували радянську офіційну історичну позицію, безвідносно до того, наскільки самостійно й добровільно вони це робили. Йдеться про період, на початковій фазі котрого зроблено перші кроки на шляху підпорядкування історичної науки та освіти більшовицькій владі (1920-ті рр.), натомість на наступних (починаючи з 1930-х рр. і закінчуючи 1987—1988 рр.) режим тотально контролював простір української історичної науки й освіти, і лише влада, а не історики, визначала концептуальні межі академічних текстів та шкільної історії в УРСР. Певна річ, що переважну більшість реномованих українських істориків періоду «червоного ренесансу» 1920-х рр. вважати українськими радянськими немає підстав (попри те, що чимало з них, як закидав Д. Багалієві його опонент провідний представник тогочасної офіційної історіографії в Україні М. Яворський, «хотіли стати марксистами, але так і не стали»). Зрозуміло також, що історики наступних етапів та поколінь, попри жорстку залежність від політичного замовлення й вимушену самоцензуру, сталінські «чистки», хвилі післясталінських утисків, не були однаковими, різнилися дослідницькою культурою та ідеологічними профілями. Проте незаперечним для автора є й те, що за наявності певних, подекуди досить промовистих, відхилень від «генеральної лінії» в періоди послаблень політичного тиску, у цілому, починаючи з середини 1930-х рр., українські радянські історики продукували виразно монолітну в концептуальному сенсі історіографію, яка базувалася на прозорих указівках і спущених «згори» директивах (хоча, з іншого боку, відомо, що вищі партійні функціонери, насамперед «історик № 1» Й. Сталін, часто не зовсім чітко й системно формулювали свої «цінні ідеї»). Під пильним контролем влади наприкінці 1930 — на початку 1950-х рр. група провідних російських і меншою мірою українських істориків розробила основні концепти щодо українського минулого, відбулась їх академічна та політична легітимізація. Надалі стандартна «радянська схема української історії» / «республіканська» версія «історії СРСР» проіснувала без серйозних змін / відхилень до кінця 1980-х рр., попри те, що в 1950—1980-х рр. було опубліковано тисячі академічних і сотні дидактичних

¹ Принагідно зауважимо, що розглядаємо поняття «українська радянська історіографія» як близьке, але не тотожне з «українським радянським історієписанням». По-перше, воно позначає радше стан історичної науки радянської України, а не процес продукування її професійними істориками історичних знань, тобто статичу, а не динаміку. По-друге, окреслює той найбільш тривалий етап історії історичної науки в радянській Україні, якому була притаманна всеосяжна й беззастережна залежність усіх її сегментів (історики, інституції, видання, наукова комунікація тощо) від комуністичного режиму (тому, на нашу думку, нижньою межею її існування варто вважати не 1920-ті, а 1930-ті рр.). По-третє, містить суто академічний складник і не поширюється на шкільне історієписання та історичну освіту загалом.

текстів з історії України. Щойно окреслені ідеї загалом добре відомі, та, як видається, переконливо обґрунтовані [3; 4, с. 135—197; 5; 6, с. 462—477].

Зазначене зумовлює й підхід до вибору текстів, які будуть проаналізовані під кутом зору відображення в них проблематики польського чинника в українській історії. У цій студії не ставимо й не можемо (хоча б з огляду на її статейний формат) ставити завдання проаналізувати та узагальнити зміст усіх досліджень, що вийшли з-під пера українських радянських істориків із зазначеної проблеми. На нашу думку, важливо зосередитися на репрезентативних текстах. Для періоду 1920 — початку 1950-х рр. такими вважаємо праці офіційних радянських істориків, які належали до такого умовного розряду через свій порівняно вагомий вплив на історієписання, який здобули завдяки високим адміністративним посадам і / або науковому реноме (звісно, у специфічних категоріях радянської гуманітаристики). Саме вони в той час були ексклюзивними виразниками офіційної історичної позиції з будь-яких питань, у тому числі й щодо історії українсько-польських взаємин. І для того, щоб простежити процес формулювання цієї позиції, необхідно звернутися саме до їхніх студій, після оприлюднення яких офіційні концепти транслювались істориками та освітянами «нижчих рангів».

Якщо правильною є стверджена вище теза про завершення концептуального усталення радянської схеми української історії до початку 1950-х рр. та її подальше «пролонгування», природно припустити, що така ж концептуальна незмінність була притаманною інтерпретації польського фактора в українському минулому. Так воно насправді й було. Як продемонстровано далі на прикладі конкретних праць, усі тексти 1950—1980-х рр., незалежно від жанру та авторства, концептуально одноманітні. Всі вони повторювали й тиражували концепти, сформульовані в попередній період, приблизно однаково / тотожно зображували обрану для нашого дослідження проблему, а різнилися лише тематикою та фактологією. Зазначене зумовлює відповідний (і не науковий, як на перший погляд) підхід до вибору академічних та навчальних видань для аналізу того, про що писали в розрізі українсько-польських взаємин українські радянські історики періоду 1950—1980-х рр. Він полягає у принциповій довільності такого вибору. Отже будь-які тексти української радянської історіографії зазначеного часу (щонайменше, під указаним кутом зору) можна розглядати водночас і як «репрезентативні».

Варто також підкреслити, що у статті майже не фігурує українська радянська історична полоністика, адже цей тематичний напрям (?) української історичної науки був сфокусований на історії польського етносу та його держав, а основна його увага прикута до історії «народної Польщі»². Властиво «українські»

² Показово, що в найбільш вичерпній (із погляду бібліографії) й фактично підсумковій (опублікована за кілька місяців до проголошення незалежності України) історіографічній публікації про висвітлення в «українській радянській історіографії» проблеми українсько-польських історичних зв'язків «доби феодалізму» (тобто, за радянською періодизацією — від Київської Русі до середини XIX ст.) потреба аналізу української радянської історичної полоністики в контексті таких історичних взаємин не зауважується [7].

сюжети у працях «чистих» чи умовних полоністів були принагідними, а коли ж вони розглядалися, то повторювали ті самі усталені концепти.

Необхідно навести кілька пояснень щодо предметного спрямування статті. В ній йтиметься про найбільш значущі ідеї та концепції, які продукували історики радянської України, тобто такі репрезентації українсько-польських історичних взаємин, що повторювались із тексту в текст, а також переносилися з однієї історичної епохи (в історії українсько-польських відносин) на інші. Саме для маркування цих базових концептів застосовуватимемо поняття «історіографічний образ». Оскільки для українських (і для неукраїнських) радянських істориків це було насамперед про показ негативної ролі польських держав та «польських» еліт в історії українського народу, то й у фокусі їхньої дослідницької оптики перебували українсько-польські антагонізми періодів середньовіччя, Польсько-Литовської держави нового часу та міжвоєнної Польщі. В українському радянському історієписанні висвітлювались й інші етапи, коли польський чинник, на розсуд тогочасних учених, або ж діяв не настільки негативно, був менш помітним, або ж навпаки — вписувався у протилежний за сутністю концепт «дружби / співробітництва поміж трудящими / прогресивними діячами» обох народів. Проте вони не були пріоритетними. У цьому сенсі йшлося передусім про переплетену польсько-українську історію імперського періоду³. Звісно, що не могло бути й мови про якесь інше, ніж компліментарне, зображення польсько-українських взаємин періоду після 1945 р.

Архітектоніка статті підпорядкована задуму автора показати нелінійну динаміку процесу складання історіографічних образів Польщі / поляків як дієвців української історії, розглянути діахронний і синхронний його (процесу) виміри. Така побудова дослідницького матеріалу, на нашу думку, дозволить представити перебіг формування українського радянського наративу про польський чинник в українській історії, а також повноцінно відтворити політичний, ідеологічний, інтелектуальний його контексти. Ключове положення, яке хочемо довести, полягає в тому, що свого роду генеральним історіографічним образом українського радянського історієписання стосовно ролі Польщі й поляків в історії України був лейтмотив «зловмисної» країни, яка провадила агресивну та асиміляційну політику щодо свого східного сусіда, й не менш «лихої» її соціальної верхівки (а подекуди всього польського етносу), яка чинила шкоду і приносила страждання українському народові. Водночас гострота та пафос цієї «академічної» ворожості на різних етапах українського радянського історієписання були різними. Для того, щоб продемонструвати й посилити цю наскрізну тезу, автор уважав за слушне застосовувати метафоричні конструкції — звичні для ремесла істориків риторичні прийоми, покликані спонукати читача як до кращого розуміння логіки та висновків їх текстів, так і до емоційного, а не тільки раціонального їх сприйняття.

³ Проблеми, які сучасний історик уважав би вкрай актуальними — польська меншина в Україні й українсько-польські відносини періоду Української революції 1917—1921 рр., Волинська трагедія 1943—1944 рр. — не розглядалися зовсім, натомість використовувалася типова для радянської історіографії «фігура замовчування».

«Слабкий ворог»

Як уже зазначалось, українська історіографія в УСРР 1920-х рр. ще не була цілком радянською, тобто всуціль одержавленою та уніфікованою. В умовах відносно слабого контролю більшовицького режиму над істориками лише їх переважно інтелектуально вторинна частина орієнтувалася на офіційні вимоги до історієписання. М. Грушевський, найавторитетніший навіть для своїх «марксистських» критиків український гуманітарій того часу, на сторінках численних праць описував політику Польського королівства та Речі Посполитої щодо України та робив украй невтішні висновки, фактично розглядаючи Польшу / поляків як головного історичного ворога українців [8; 9, с. 272—274].

Серед візаві М. Грушевського з боку українських радянських істориків не було близького до його рівня, як не було серед них і тих, хто наважився б заперечити його негативне бачення польського чинника в українському минулому у суто дослідницьких текстах. Проте тогочасна українська провладна історіографія вже в 1920-х рр. фактично монополізувала в УСРР інший сектор історієписання — шкільну історію. Для історичної дидактики (у загальноосвітній і вищій школах) у 1920 — на початку 1930-х рр. була властивою відсутність системної історичної освіти (історичні знання фрагментарно подавались у курсах суспільствознавчого циклу). Освітньому процесу в радянській Україні того часу були притаманні й певні елементи свободи, що виявлялась у відсутності стабільної директивної бази підручників. Найчастіше для потреб історичної освіти в різних її тогочасних формах (загальноосвітня та вища школа, курси українознавства, партійна освіта) в УСРР використовувалися видані в РСФРР або перекладені українською мовою підручники тодішнього «диктатора радянської історіографії» (вислів Б. Крупницького) М. Покровського й «українського Покровського» — М. Яворського [10, с. 52, 56, 80].

М. Покровський та М. Яворський обстоювали «академічний» марксизм — на відміну від пізнішої радянської «традиції» називати «марксизмом» актуальну партійну інтерпретацію минулого. Як у працях російського фахівця, так і в текстах його українського пропонента об'єктом нищівної критики була кріпацька система, самодержавний лад, а особливо — загарбницька політика Російської імперії. Проте М. Покровський фактично не зауважував окремої української історії. Через цей рудимент російського великодержавництва його наважився критикувати М. Яворський — і відтоді почався занепад його карколомної кар'єри. Український історик дотримувався тези про національну історію України, хоча й акцентував її тісну інтегрованість у минувшину сусідніх держав і народів, та вважав боротьбу за національне визволення одним з її лейтмотивів.

У розтиражованому в УСРР 1920-х рр. підручнику М. Покровського бачимо дуже мало інформації про Польське королівство й Річ Посполиту. Зазначено лише про утвердження в ті часи торговельного капіталу (перебільшення ролі якого в історії Росії, як відомо, властиве історичним поглядам М. Покровського), що був, мовляв, зацікавленим у посиленні селянської експлуатації, визиску україн-

ських міщан та козацтва в інтересах багатого купецтва, яке вивозило зерно в Європу. Запровадження церковної унії 1596 р. також подавалось як спроба «польського уряду» зламати церковну організацію українців, яка протидіяла інтересам того ж таки торговельного капіталу. Це призвело до об'єднання різних груп українського суспільства (яке автор уважав тоді більш розвиненим, ніж московське) у протидії «польському уряду» (історик його трактував як більш ефективний, ніж відсталий московський) і повстання на чолі «з одним із представників вищої заможної верстви козацтва Богданом Хмільницьким». «Козацьке повстання [...] блискуче перемогло польсько-литовське урядове військо», а Московська держава «надзвичайно спритно використала» ослаблення повстанців і взяла їх «під свою опіку» [11, с. 61—62]. Розповідь російського історика про утиски українців у Речі Посполитій та про виступ Б. Хмельницького виглядає лаконічною й позбавленою будь-яких «національних» інвектив. Водночас значно більше інформації подано, наприклад, про обидва польські повстання XIX ст., яка демонструє явне захоплення автором діями повстанців і співчутливе ставлення до становища їх в імперії. На думку М. Покровського, «в Польщі обурення гнітом самодержавства підживлялось усією силою національної зненависти пригніченого народу до чужоземного гнобительського уряду. Польща, як каторжник, мимоволі поділяла всю долю Росії аж до імперіалістичної війни 1914 року, коли вона перетерпіла більше за всіх» [11, с. 121, 123—124].

У підручниках М. Яворський дотримувався аналогічної до текстів М. Покровського схеми соціально-економічного розвитку з відзначенням ролі торговельного капіталу, але на українському матеріалі [12, с. 42—57; 13, с. 37—58]. Тут зауважимо більш розлогу й конкретну характеристику «шляхетських порядків» / «шляхетської сваволі» часів Польського королівства та Речі Посполитої. Властивим М. Яворському було наголошування класової природи мотивації різних суспільних прошарків у тих чи інших політичних процесах, і відсутність акцентування на насильницькому й іноземному походженні «шляхетського ладу» (хоча декілька разів він і називає його «польським»). Зокрема він уважав, що «українська шляхта заводила (тобто робила це добровільно — *В. Я.*) нові порядки на Україні, польщилася, приймала польську культуру, латинську віру» [12, с. 44]. Цілком із класових позицій пояснено укладання Берестейської церковної унії: «Знатні попи готові були себе й чорту запродаати [...], щоб тільки [...] безпечно панувати на своїх великих маєтках» [12, с. 46; 13, с. 47]. Характерним було й підкреслення більшої суворості московської «неволі», ніж суспільного ладу Речі Посполитої [12, с. 57; 13, с. 58]. Головну причину «великої козацької революції 1648—1654 років» М. Яворський бачив у тому, що «грошове господарство (агентами якого вважав більшість соціальних груп тогочасної України, насамперед верхівку козацтва — *В. Я.*) не могло надовго погодитися зі шляхетськими порядками» [12, с. 54; 13, с. 54—55].

Увага М. Яворського сконцентрована й на «гайдамаччині» [12, с. 65—68; 13, с. 82—102], під якою він розумів тривалий суспільний спротив «відновленню на Правобережжі дореволюційного шляхетського господарювання й старих

класових відносин», наголошуючи при тому, що «класові відносини надто загострювала тепер і релігійна ненависть між католицькою шляхтою і православним селянством» [13, с. 86]. До «гайдамаччини» зараховував «Паліївщину», діяльність опришків, левенців, та зрештою — власне гайдамаків, і бачив її широко — як «повстанську невгамовану стихію народніх мас, що руйнувала тепер молоді основи нового закономірного шляхетчини» [13, с. 94]. Історик симпатизував польській «велетенській повстанській завірюсі» 1830—1831 рр. та «польській революції» 1863—1864 рр. Водночас жалкував про непідтримку українськими силами польського повстанського руху, вбачаючи у цьому як вину повстанців (зокрема прихильність консервативного табору до «ідеї великодержавної Польщі», нічим, як він уважав, не кращої від «великодержавних міркувань московських націоналістів»), так і «політичні маневри самодержавства», спрямовані на розкол польського й українського національних рухів [13, с. 126, 162—163].

З антиросійських / антиімперських і класових позицій написано навчальний посібник з «основ українознавства» за редакцією А. Річицького (псевдонім партійного діяча й публіциста А. Пісоцького). Як зазначено в передмові до книжки, вона призначалася найширшій аудиторії та була «першою спробою універсального підручника з революційного українознавства», подаючи відомості також і з української історії [14, с. 4]. Польсько-литовська доба тут витлумачена цілком відповідно до поглядів М. Яворського, а його праці рекомендовані у списках літератури до окремих параграфів [14, с. 25—42]. Наголошена колоніальна природа політики російського царату щодо України, насамперед в економічній сфері [14, с. 25—26]. Проте, на відміну від інших навчальних текстів, виклад в яких зазвичай обмежувався подіями 1917—1920 рр., у цій праці чимало місця присвячено аналізу перебування Західної України у складі «фашистської Польщі». Гостро, зокрема, критиковано її політику щодо українського населення, якій протиставлено «правильну» національну політику більшовиків [14, с. 322—325].

На засадах ідей М. Покровського та М. Яворського побудовано й виклад у підручнику Д. Похилевича для «шкіл соцвиху» (цей термін до початку 1930-х рр. в УСРР застосовувався до всіх типів загальноосвітньої школи як узагальнений). Автор твердив, що завдяки забезпеченню зв'язків із Західною Європою «об'єднання (України — В. Я.) з Литвою і Польщею (у XIV ст. — В. Я.) дуже сприяло дальшому торговельному і ремісничому розвитку» [15, с. 43]. Водночас зауважував, що «цей великий торг з чужими землями [...] особливо тяжко [...] вплинув на долю селян» і призвів до усталення фільваркового господарства та посилення політичних позицій шляхти [15, с. 43—49]. Після Люблінської унії «на поміч українському шляхтичеві прийшов польський зі своїм досвідом і звичками», а «українські шляхтичі [...] переймали (від польських — В. Я.), як від культурніших і сильніших, мову, віру й особливо порядки. Стежкою української шляхти пішло й вище православне духівництво, яке фактично теж було феодалами, тільки в рясі [...]. З цих міркувань духівництво визнало зверхність католицької церкви» [15, с. 47—48]. Характеризуючи гайдамацький рух, автор стверджував, що «причини гайдамаччини — не національні та не релігійні, а суто класові» [15, с. 78].

Як виглядає з аналізу репрезентативних навчальних текстів з історії 1920 — початку 1930-х рр., вони написані в річищі «марксистського» наративу у версіях його провідного «радянського» речника М. Покровського й «українського радянського» — М. Яворського. Тобто в тогочасній шкільній історії в УСРР важко побачити якусь антипольську тенденцію, навіть справжні українсько-польські суперечності протонаціонального / національного характеру приглушені на користь класового моменту. Це варто тлумачити як вияв офіційного антиімперського дискурсу, який відображав лицемірну національну політику тодішнього керівництва ВКП(б) та переважно щирі — національно орієнтованих високопосадовців й інтелектуалів радянської України.

Гостре засудження тогочасної Польщі як «фашистської» держави не суперечило зазначеній ідеологічній тенденції, адже не мало ретроспективного складника. Воно поширювалося лише на «польську буржуазію й поміщиків» та їхній «фашистський уряд». Сусідня держава розглядалася тоді більшовиками як суто злободенна, а не історична проблема. Йшлося про те, що вона таки перемогла їх у 1919—1920 рр. й вирвала із кремлівської орбіти західноукраїнські й західнобілоруські землі. Вона ж твердо стояла на заваді тодішнім намірам «експорту революції» [16, с. 502, 507]. Таврування «буржуазно-поміщицької» Польщі було пов'язане також із реалізацією «принципу П'ємонт» [17, с. 25—26] як одного з рушіїв офіційної українізації. Останній породжував бажання «продати» західним українцям украй негативний образ «буржуазно-поміщицької» Польщі з тим, щоб підготувати ґрунт для майбутнього «возз'єднання». Тож дискредитація тогочасної польської держави була по суті питанням реалізації патріотичних / соборницьких устремлінь українських націонал-комуністів та імперських / експансіоністських — Кремля.

«Запеклий ворог»

Уже з початку 1930-х рр. у ставленні керманців СРСР до історії як минулого, наукової та навчальної дисципліни відбулися фундаментальні зміни. Через «відкриття» Кремлем інструментальних можливостей історичних знань, які раніше не усвідомлювались, історію повернуто у загальноосвітню школу (з 1931 р.), відновлено історичні факультети вишів (із 1934 р.), до 1941 р. підготовлено цикл базових підручників, сформовано чітку систему навчальних предметів історичного спрямування, започатковано активну політику пам'яті. Але ще більш значущим (і для багатьох сучасників смертельним) був тодішній ідеологічний зворот: над історією як науковою та навчальною дисципліною нависла зловісна тінь Й. Сталіна, історикам було наказано бути «бійцями ідеологічного фронту», а більшість активних дослідників попереднього часу, навіть тих, кого вважали оплотом пореволюційної «марксистської» історіографії, потрапили під репресії. З середини 1930-х рр. радянська історіографія стрімко занурювалась у вир «радянського патріотизму» — ретельно закамуйфльованої форми російського великодержавного шовінізму. Яскравим виявом «великого відступу» в радян-

ському історієписанні стала сфабрикована безпосередньо за вказівками Й. Сталіна нова науково-навчальна дисципліна під назвою «Історія СРСР». На неї покладалося завдання довести «тисячолітні» тісні зв'язки поміж народами, які врешті об'єдналися в Радянському Союзі (як виправдання національної асиміляції у СРСР), і продемонструвати виняткову роль Росії та росіян в історії неросійських етносів країни (як обґрунтування їх російщення). До початку 1950-х рр. було повністю переписано історичні наративи неросійських народів СРСР — в усіх без винятку ідея національної історії замінена на ідею їх історичного й поточного існування під крилом «великого російського народу».

Зазначені процеси докорінно видозмінили й українське історієписання. Воно стало українською радянською історіографією — історики в УСРР—УРСР змушені були замовкнути більше, ніж на півстоліття. Український історичний наратив (який був виразно національним, зокрема і в «марксистському» виконанні) директивно замінено на «республіканську» версію «історії СРСР».

Окреслені зміни спонукали до переінтерпретації й минулого українсько-польських взаємин. Історія уярмлення народів майбутнього СРСР його антиподом — царською Росією — перетворилася на історію їх злуки з могутньою Російською державою (котра тепер розглядалась як недосконала модель, з якої завдяки більшовикам «відлито» досконалий Радянський Союз), що рятувала їх від «іноземного поневолення». У зв'язку з цим потрібно було продемонструвати, як українські землі були захоплені / завойовані / загарбані / окуповані агресивними сусідами, як важко вони «страждали» під «чужоземним гнітом» («польським шляхетсько-магнатським»), допоки не потрапили під російський патронат.

Роздмухування національної ненависті саме до поляків і їхньої держави диктувалося й логікою тодішніх міжнародних відносин. Від 1936 р. СРСР і Польща вступили у фазу «холодної війни», дуже ймовірною стала перспектива війни «гарячої» [18, с. 363]. До полонофобії заохочувала й виплекана більшовиками політична культура «обложеної фортеці», яка виховувала ворожість до зовнішнього світу і спрямовувала її передусім на «недругів» «країни Рад».

Важливо відзначити, що негативне зображення Польщі / поляків конструювалося й поширювалося нібито лише на польські держави минулого та сучасності, які проголошувалися виразниками волі польських експлуататорських верств — «шляхти», «панів», «поміщиків», «буржуазії», та на безпосередньо самі ці верстви. Фактично ж жодних позитивних представників польського етносу, хоча б і з селян, робітників чи інтелектуалів, на сторінках тодішніх наукових праць та підручників у контексті українсько-польських взаємин не бачимо. Попри те, що з 1944—1945 рр. «хороші поляки» таки з'явилися, це істотно не підважало антипольського історичного наративу. І хоч радянські, зокрема й українські радянські, історики ніколи прямо не висловлювали ворожості, зневаги чи упередженості до поляків як до етносу, проте фактично позбавлена позитивного «польського контенту» історіографія не могла їх не збуджувати.

«Зміна віх» щодо польського чинника стала помітною вже 1936 р. Незабаром після оголошення сталінським керівництвом у березні того року конкурс

на найкращий підручник з історії СРСР для 3—4-х класів середньої школи [19, с. 269] в обмежений обіг надійшла низка макетів підручників авторства провідних союзних істориків (їх видали однаковим накладом по 200 прим.). Зазначимо, що із 46 представлених урядовій комісії проєктів жоден не влаштував Й. Сталіна, а до друку було допущено працю, яка отримала другу премію (ред. А. Шестаков). Так, у підручнику С. Дубровського зазначено, що після Люблінської унії «польські пани й духовенство захопили значну частину України та Білорусії. [...] Завойовники всіляко збиткувалися над [...] українським і білоруським народом. Ясновельможні пани вважали його худобою-бидлом» [20, с. 75]. Такі ж мотиви бачимо в іншому підручнику, де стверджувалося, що після 1569 р. «Україна й Білорусія опинилися під гнітом Польщі [...]». Польські пани господарювали в чужій країні як у себе вдома. На землях стародавньої Київської Русі встановилася ворожа влада насильників і загарбників» [21, с. 92].

22 серпня 1937 р. урядова комісія опублікувала в газеті «Правда» постанову свого журі, яка, крім оголошення результатів «конкурсу», сформулювала декілька «керівних» тез щодо самого історичного минулого. Серед них було й положення, яке стосувалося ролі Росії й Польщі в контексті Переяславської угоди 1654 р., а фактично — української історії загалом. Отже без наведення будь-яких аргументів було «встановлено», що «перехід» України до складу Росії — це «менше лихо» порівняно з перспективою бути «поглинутою» Польщею або Османською імперією [22, с. 35]. Ця теза заклала підвалини нестримної апологізації ролі Росії в історії України (фактично йшлося про абсолютне благо, яке приніс українцям акт 1654 р., хоч до рубежу 1940—1950-х рр. застосовувалася формула «меншого лиха») та санкціонувала засудження «історичної» Польщі як «одвічного ворога» українського народу.

У тому ж 1937 р. було опубліковано згадуваний підручник з історії СРСР за редакцією А. Шестакова [23]. Він перевидавався дванадцять разів, за ним радянські школярі навчалися до 1956 р. [19, с. 358; 24]. Загальний тираж лише його російськомовної версії склав 15,5 млн екз. [19, с. 384]. Він також видавався мовами інших народів СРСР, зокрема й українською (1-ше вид. у 1937 р. [25])⁴.

Показово, що в довоєнних перевиданнях підручника [26—27] збережено деякі ще антиімперські / антиросійські висловлювання першого видання. Зазначене ще раз підтверджує неодноразово наведену у спеціальній літературі думку про певну нелінійність просування Й. Сталіна до необхідного йому історичного наративу. Образ історії, якого він тоді потребував, часто поєднував непоєднуване, наприклад класовий і російськоцентричний підходи. Тому самі історики, перебуваючи у драматичній ситуації смертельної для них невизначеності, не знали, чого насправді хоче «вождь». Приміром, у цьому підручнику бачимо критичні оцінки політики російських імперських завоювань: «Хабаров [...] на своєму шляху [...] спалював усі поселення, які чинили йому опір» [23, с. 55]; «росій-

⁴ У 2-му (1938 р.) і наступних виданнях змінено назву підручника — з «Короткий курс історії СРСР» на «Історія СРСР: Короткий курс» [26].

ські купці [...] споювали народи Сибіру горілкою і в п'яних відбирали за безцінь найкращі хутра» [23, с. 56]; після 1783 р. «російські поміщики [...] відбирали у кримських селян найкращі землі. Маса татар-селян утікала в Туреччину. Землі втікачів російські дворяни привласнювали» [23, с. 72]. Промовистими були й назви параграфів: «Гноблення народів Сибіру» [23, с. 55]; «Росія XVIII ст. — імперія поміщиків та купців» [23, с. 60]; «Царська Росія — жандарм Європи» [23, с. 75]. Усі ці антиімперські висловлювання зникли в перевиданнях підручника воєнних і повоєнних часів.

Заразом це ж навчальне видання задекларувало негативне ставлення до середньовічних і новочасних польських держав як носіїв винятково агресивної політики щодо східнослов'янських народів. Зокрема стверджувалося, що «Україна з XIII—XIV ст. знаходилася під ігом польсько-литовських панів» [23, с. 50]. Відтоді вважалося беззаперечним, що «важко жилося українцям, білорусам і росіянам під владою своїх князів і бояр. Але ще важчим стало їхнє життя під владою польських і литовських загарбників» [23, с. 30].

В УРСР утвердження нового, російськоцентричного наративу мало ще більш виразне антипольське спрямування. Ймовірно, це відбувалося через прагнення українських істориків, які пережили сталінські репресії, дослухатися до Кремля й запопадливо виконувати його вказівки, а отже ще більш категорично, ніж цього вимагав центр, протиставляти російського «брата» польському «ворогові». Йшлося також і про можливість підкреслити свою героїчну минувшину на противагу «ганебній» польській.

Інтерпретаційний розворот у тлумаченні історичної ролі Польщі / поляків в українському минулому помітний уже в т. 1 «Нарисів з історії України» (1937 р.). Це узагальнення претендувало на роль першого синтезу з радянською концепцією української історії (впродовж 1937—1944 рр. вийшли сім із запланованих двадцяти томів видання). Зокрема про київські походи Болеслава I Хороброго (1018 р.) і Болеслава II Сміливого (1069 р.) тут ішлося у квазінаукових категоріях «окупації польськими загарбниками» й «народних повстань проти грабіжників-окупантів» [28, с. 78—79, 90—91].

У томах 2 і 3 цієї серії (1939, 1941 рр.) їх автор К. Гуслистый сформулював набір найважливіших положень про перебування українських земель у складі Польського королівства та Речі Посполитої, котрі, як покажемо далі, з незначними змінами проіснували в радянській історичній літературі до 1991 р. Уже в передмові до т. 2 автор наголосив, що «в першій половині XVI ст. польські пани почали особливо активно домагатись захоплення українських земель і об'єднання Литви з Польщею в одну державу», а в 1569 р. «їм удалось, нарешті, здійснити свої давні загарбницькі плани щодо України» [29, с. 5]. Достатньо детально (як для синтезу) описано сам перебіг сейму в Любліні. Кількома реченнями й досить адекватно схарактеризовано політико-правовий зміст угоди 1569 р. (утворення федеративної держави, перехід більшості українських земель до складу «польської» її частини). Водночас її наслідки змальовано у зворушливо-драматичній риторичній, яка з різними видозмінами стане «класичною»: «З Люблінською унією

починається новий період в історії України — період панування польських панів над більшою частиною України. Польські пани зі зброєю в руках почали просуватись вглиб України. Вони захоплювали великі земельні володіння з селами й містами, будували численні замки й укріплення — опорні пункти грабежу й експлуатації українських народних мас, доводили до жахливих розмірівгноблення селян, намагались обернути в кріпаків широкі шари козацтва, утискали міста, насаджували свою культуру, католицизм, хижачки нищили природні багатства України» [29, с. 164—169]. У т. 3 серії, присвяченому українському вісімдесятиліттю між Любліним та повстанням Б. Хмельницького, усю сукупність складних і неоднозначних подій підпорядковано доведенню пригнобленого становища українців у політичній, соціальній, національно-релігійній та культурній сферах і до «відповіді на виклик» у вигляді «визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI й у першій половині XVII ст.», яка сягнула вершини в «народно-визвольній війні проти гніту шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького» [30].

Тексти кінця 1939—1940 рр. з'явилися за нових політичних обставин, які спонукали радянських істориків ще більше зосередитися на «викритті» «віроломного» польського сусіда. У вересні 1939 р. СРСР захопив західноукраїнські й західнобілоруські землі. Цей крок потрібно було виправдовувати, зокрема й історичними аргументами. Тож його було подано не тільки як порятунок «єдинокровних братів» від «збанкрутілої» чужої держави, але як «акт історичної справедливості», яким покладено край «багатостолітній роз'єднаності» українців і білорусів та їх «віковичному уярмленню» з боку «панської Польщі». Логіка історичної легітимізації анексії вимагала робити з «польських панів» не просто звичних, так би мовити, природних, чужоземних поневолювачів, а пекельних нелюдів, котрі століттями визискували український і білоруський народи. Вкрай потрібну владі роботу успішно виконали українські культурні діячі, зокрема й історики, додавши до звичного антипольського наративу апокаліптичних інтонацій. Уже восени 1939 р. в Москві у серії «Бібліотека червоноармійця» видано нарис «Воєнне минуле українського народу» авторства М. Петровського, де сімнадцять розділів (із загальом двадцяти двох) присвячувалися «боротьбі українського народу з польськими загарбниками» [31]. Особливо «плідними» на публікацію праць із відповідними трактуваннями стали наступні два роки. Автори (співробітники Інституту історії України АН УРСР) колективної брошури про «боротьбу українського народу проти панської Польщі», приміром, таврували «польських грабіжників», які у XIII ст. «не раз пробували захопити Волинь і Галичину» [32, с. 6]. Вони ж авторитетно твердили, що «21 квітня 1920 р. Петлюра підписав договір з Пілсудським про спільну боротьбу проти українського народу» [32, с. 34]. Видатний представник покоління «золотої доби» 1920-х рр. О. Оглоблин також змушений був побачити те, чого не було й не могло бути, наприклад: «В тяжкі часи польської шляхетської неволі (йшлося про період XIV—XVIII ст. — В. Я.) українське населення Західної України звертає свої очі на схід, до братів-наддніпрянців і до великого російського народу» [33, с. 14].

Утім рівень тогочасної керованої полонофобії зашкалював і в риторичі істориків центру. Хоч брошура провідного радянського білорусиста В. Пічети відзначалася певною наукоподібністю, проте й він мусив фантазувати. Стверджував, наприклад, що «білоруському та українському народам доводилося напружити всі свої сили, щоб зберегти свою мову, культуру, народність і захистити себе від зазіхань із боку польсько-католицької агресії» [34, с. 30]. На його думку, ця «агресія» виявлялася у «віковому» жаданні «польської шляхти» «денаціоналізувати» українське й білоруське селянство (який у цьому був сенс та як шляхта могла це зробити, історик, звісно, не пояснив) [34, с. 113]. Реагуючи у січні 1940 р. на публікацію першого радянського вишівського підручника з «історії СРСР» під час його обговорення в одній із наукових установ Ленінграда, академік АН СРСР М. Державін завзято підтримав його авторів в їхніх антипольських випадах. Він, зокрема, підкреслив, що їм удалося відобразити «ту мерзенну роль, яку шляхетська Польща, починаючи з Х ст. і аж до її ліквідації за третім поділом у 1795 р., а потім за роки свого короткочасного, проте ганебного існування в роки після Жовтневої революції, відігравала в історії Росії й Радянського Союзу, ту ганебну роль настирливого паразита-хижака, який упродовж усієї історії російського народу аж до кінця XVIII ст. не давав йому спокою і заважав його мирній праці» [35, с. 275]. Автори першого радянського шкільного підручника з «історії СРСР» для 8-го класу за редакцією А. Панкратової (витримав до 1956 р. п'ятнадцять перевидань [36]) визнавали за доведений факт, що «поляки переслідували українську й білоруську народну культуру» [37, с. 181—182] (школярам залишалося лише здогадуватися, хто, коли та навіщо здійснював такі лихі плани).

Отже на початок 1940-х рр. радянські історики «сформулювали» концепцію середньовічної й новочасної Польщі як історичного ворога східних слов'ян. Одночасно відбулась її офіційна легітимізація: вона ввійшла в перші радянські підручники з «історії СРСР» для загальноосвітньої [37, с. 138, 180—182, 184—189] та вищої [38, с. 485, 487, 490, 493; 39, с. 189—196] шкіл, видані в 1939—1941 рр. Вони неодноразово перевидавалися до середини 1950-х рр. (коли були замінені новими, а насправді — «новими-старими», оскільки концептуальних змін, зокрема у зображенні польського чинника, не відбулося). Цікаво, що в одному з вишівських підручників підкреслено значення праць М. Грушевського у цьому сенсі: «Найбільш повне і ретельне вивчення (національної боротьби проти польського гноблення — В. Я.) в українській історіографії було подане М.С. Грушевським в його “Історії України-Руси”. Але буржуазно-націоналістичні позиції автора не дозволили йому належно розкрити внутрішню природу цієї боротьби» [38, с. 493]. Зрештою впродовж 1940—1943 рр. зазначену концепцію було включено й до перших в українській радянській історіографії академічних синтезів з історії України [40, с. 56, 59, 70—75, 78—80; 41, с. 51, 57—58, 61, 67; 42, с. 52, 131—132, 137—138, 143, 177—180].

Варто підкреслити, що зворот у трактуванні українсько-польських історичних взаємин мав системний характер. Про це свідчить факт його присутності не тільки в історієписанні, а й в українському радянському історичному письменстві,

історичній тематиці в театрі та кіномистецтві, тобто у просторі історичної пам'яті й історичної політики [43, с. 47—52; 44]. Наприклад, за спостереженнями Я. Яковенка, перша версія «Коліївщини» режисера І. Кавалерідзе (фільм знято в 1931 р., після цензурних правок вийшов у прокат у 1933 р.) спрямовує основний удар проти «класових зрадників» повстанців — представників верхівки (ними у стрічці є М. Залізник та І. Гонта), проти Російської імперії й релігії загалом, а польська шляхта постає як «слабкий ворог» [44]. Натомість не менш знаменита стрічка «Богдан Хмельницький» (на думку С. Єскельчика, вона «глибоко вплинула на тогочасну колективну пам'ять», адже «мільйони українців безліч разів переглянули цей довоєнний радянський блокбастер» [43, с. 52]) режисера І. Савченка, яка вийшла на екрани у квітні 1941 р. — вже яскраво проросійська й антипольська. Як зауважує Я. Яковенко, «поляків у цьому фільмі представлено виключно як зайд, представників експлуататорських класів. У фільмі немає жодного, навіть суто формально позитивного чи прогресивного персонажа-поляка, селянина, міщанина або представника якихось інших соціальних груп» [44].

«Запеклий друг»

На завершальній фазі Другої світової війни, у 1944—1945 рр., Кремль готувався до створення блоку залежних держав, серед яких важливе місце мала посісти «народна Польща». У світлі пошуку прийнятного формату майбутнього польської державності перед радянськими істориками виникали нові завдання. Постановля країни-сателіта вимагало приборкання антипольського риторичного запалу. Водночас зберігалася потреба у «правильній» історичній легітимізації анексованих у Польщі територій. Однак усе ж вирішальне значення мало те, що в перші повоєнні роки було остаточно «узаконено» (академічно й політично) російськоцентричну схему історії східнослов'янських народів. Як уже зазначалося, вона вимагала від радянських істориків писати національні історії в контексті «нездоланного прагнення» до єднання та «безкорисливого братерства» з Росією, завзятої борні з «ворожим оточенням», серед якого центральне місце посідала Польща. Крім того, у ході розгортання післявоєнних ідеологічних кампаній, спрямованих проти «низькопоклонства перед гнилим Заходом» і «плазування перед іноземщиною», отримали нове дихання започатковані ще в передвоєнний час тенденції антизахідної ксенофобії та культурного ізоляціонізму. Отже ще потужнішу ідеологічну ін'єкцію отримав й антипольський синдром — адже «шляхетсько-католицька» / «фашистська» Польща уявлялась інтегральною частиною «імперіалістичного Заходу» як «історичного ворога» «радянського народу».

Виглядає так, що «потепління» у ставленні до історичної спадщини Польщі / поляків паралельно модерувалось істориками центру й УРСР. Із міркувань актуального порядку денного в 1945 р. в Москві було опубліковано брошуру В. Пічети [45]. Простежуючи «возз'єднання польських земель у польській державі», історик загалом дотримувався усталеного критичного погляду на польську історію, проте не вдавався до властивої попередній радянській історіографії агресивної

антипольської риторики та явних фальсифікацій. Приміром, тут досить виражено зображено перебіг і наслідки київських походів польських монархів XI ст. [45, с. 7—8].

Жваво реагували на «свіже» політичне замовлення і в радянській Україні. Головний тоді в ієрархії офіційних українських істориків директор Інституту історії України АН УРСР М. Петровський опублікував на початку 1944 р. найперше в московському та республіканському офіційних партійних часописах, а потім у вигляді окремих брошур українською й російською мовами новий короткий огляд української історії [43, с. 80—81; 46]. Одна з центральних тем цієї праці — доведення (у звичний конфронтаційний спосіб) історичної належності західно-українських земель до одвічно українських. Проте зустрічаємо й спроби застосування суто марксистських формул, притлумлених у попереднє десятиліття, зокрема ідеї «інтернаціональної солідарності трудящих проти гнобителів». Вочевидь, це не було випадково та відображало перехід до більш збалансованого розгляду українсько-польських взаємин. Наприклад, М. Петровський твердив, що в гайдамацькому русі «було чимало польської бідноти й наймитів» [46, с. 18], відзначав зв'язки Т. Шевченка з «передовими польськими діячами того часу» [46, с. 20].

Звісно, що впровадження ідеї про «українсько-польську дружбу» не мало ставити під сумнів «віковічну ворожість» польських «панівних класів» та їхніх держав до українського народу. Але все ж головною вимогою, якої повинні були триматися радянські історики у своїх розмірковуваннях про «непереможну силу інтернаціоналізму» — зважати на ієрархію «дружніх» народів. Російська першість мала бути беззаперечною. Як висловився 1950 р. у ході обговорення фільму режисера І. Савченка «Тарас Шевченко» секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко, «щоб не вийшло, що українсько-польська лінія рельєфніша за українсько-російську» [43, с. 234].

Зворот до відновлення рівноваги був відчутним і в політиці пам'яті загалом. Наприклад, «українська історична п'єса номер один» (С. Єсельчик) «Богдан Хмельницький» авторства О. Корнійчука (написана в 1938 р.), яка мала відверто антипольське спрямування, до весни 1944 р. активно демонструвалася театральними трупамі в республіці та за її межами. Однак як тільки до Москви у травні 1944 р. приїхала делегація союзного уряду Польщі, а в головних українських містах було проведено мітинги на честь українсько-польської дружби, п'єса миттєво втратила офіційне схвалення й подекуди навіть була знята з показу [43, с. 84].

Надалі українське радянське історієписання, попри хвилі політичної кон'юнктури, зберегло той набір ідей щодо українсько-польських взаємин, який був вироблений у середині 1930 — на початку 1940-х рр. і відкоригований у середині 1940-х рр. Напівіронічно його можна визначити як концепцію «запеклої дружби».

З одного боку, в академічних дослідженнях періоду 1950—1980-х рр., авторами яких були й тогочасні першорядні українські історики, повторювалися трактування, що акцентували вкрай непривабливу роль польського чинника в українській історії. Їх бачимо як у розрахованих на масового читача узагальненнях [47, с. 108—109, 185, 320—321, 362—364; 48, с. 151—153, 222, 336; 49, с. 22—23, 96—97, 198—202; 50, с. 83—85, 88—91, 297—299; 51, с. 85—86,

135—137, 240—245], так і в наукових монографічних виданнях [52, с. 5—6, 16, 51—53; 53, с. 38—39, 43, 53—55; 54, с. 35—37; 55, с. 6—7, 17—18, 49, 109, 112; 56, с. 38—39, 127—128]. Вельми показово така специфічна ідейна спадкоємність виявлялась у незмінності тлумачень передумов, змісту та наслідків Люблінської унії. Вище зазначалося, що вперше в радянській історіографії акт 1569 р. «концептуалізував» 1939 р. К. Гуслистый. Як виявилось згодом, цей історик висвітлив проблему найбільш докладно з-поміж усього, що виходило тоді й пізніше з-під пера українських радянських дослідників, ба навіть і представників неукраїнської радянської історіографії. Надалі в усіх радянських виданнях характеристика унії, подана К. Гуслистым, не зазнавала концептуальних змін, а за обсягом фактичної інформації була ще лапідарнішою [57].

Ще більше такий же інтелектуальний глухий кут демонструвала й шкільна історія. В переглянутих автором майже двадцяти шкільних підручниках з «історії СРСР» та з «історії Української РСР»⁵, за якими навчались українські школярі в 1950—1980-х рр., немає жодних відмінностей у тому, як їхні автори розповідали про «загарбницьку» роль польських держав чи знущення «польських експлуататорів» над «простим народом» [58, с. 31—35; 59, с. 157—160; 60, с. 15—19, 22, 36—39; 61, с. 31—32, 34—36, 47, 71—72; 62, с. 118—120]. Навіть на рубежі 1980—1990-х рр., на початку переосмислення радянських підходів до минулого, українські школярі отримували стандартну версію ролі польського чинника в історії України. Наприклад, в одному із запроваджених тоді у шкільну історичну дидактику посібників, що оперативно видавались як доповнення до застарілих підручників, школярам пропонувалося зануритися в історію українсько-польського «вікового конфлікту», вивчаючи питання про «придушення польськими магнатами виступів народних мас» у першій половині XVII ст. [63, с. 39]. Або через читання текстів ніби й нерадянського походження, які, проте, добре надавались для підтримки усталеного радянського погляду на українсько-польські відносини — характерних уривків із Шевченкової поезії «Полякам» [63, с. 26] та з «Літопису Самовидця» [63, с. 39].

З іншого боку, трактуючи перебіг українсько-польських взаємин, радянські, зокрема українські радянські історики шукали й позитивні їх аспекти. Проте вони віднаходилися не в реальній історії, а в офіційних ідеологічних конструкціях. Такими були «братерські історичні зв'язки» та «революційне співробітництво» поміж «прогресивними» соціальними силами й діями обох народів. «Улюбленими» сюжетами, які мали підтримувати ці постулати, стали повстання О.Л. Костки-Наперського (червень 1651 р.), яке вважалося польським відгомом виступу на чолі з Б. Хмельницьким, та українсько-польські культурні й політичні контакти XIX ст. Зазвичай такі «дружні» взаємини трактувались у викривлений спосіб і з виразним телеологічним підтекстом (були мовби етапами в

⁵ Історію України (названа «Історією Української РСР») вперше з 1920-х рр. почали вивчати в межах «елементарного курсу» «Історії СРСР» загальноосвітньої школи радянської України з 1962 р. [6, с. 67—68].

неминучому процесі «визволення» українського та польського народів від соціального й національного гноблення). Тож повірити у справжність такої специфічної українсько-польської «історичної дружби» (яка помітно поступалася «дружбі» з росіянами та іншими народами СРСР) було складно. Тема «дружби» природним чином перенеслася й у контекст українсько-польської історії періоду ГНР. Провідним «українським» сюжетом у працях українських істориків-полоністів, які досліджували історію «соціалістичної Польщі», стали «братерські» зв'язки народів — тепер уже без «визвольних» інтонацій (адже обидва «скинули ярмо» своїх «гнобителів») та зі «співробітництвом» у культурній, громадсько-політичній, економічній царинах (студії П. Калениченка, В. Колесника та ін.).

У деяких текстах перебільшення сягали настільки гротескного рівня, що це цілком підважувало їх здатність бути переконливими. Наприклад, у студії О. Компан про «вплив Визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі» (1954 р.) натрапляємо на твердження, що «мільйони польських селян співчували боротьбі українського народу, покладали великі надії на його допомогу і самі допомагали йому» [64, с. 7]. У цій самій праці знаходимо ще менш «реалістичну» тезу про те, що «ім'я Хмельницького [...] серед народних мас Польщі було дуже популярним. Воно вимовлялось з глибокою любов'ю і надією на визволення з-під панського ярма» [64, с. 22]. Бачимо в О. Компан і зворотний, але такий же міфічний «реверанс»: «Український народ ніколи не ототожнював польський народ з ненависною йому шляхтою. Він завжди відчував глибоку симпатію до польських трудящих і співчував їх антифеодальній боротьбі» [64, с. 17]. В іншому тексті про «ідейну єдність російських, українських і польських революціонерів-демократів» (1985 р.) стверджувалося, що зв'язки між М. Чернишевським, Т. Шевченком та З. Сераковським були не персональною історією взаємин між опозиційними до царату діячами, а виявом «російсько-українсько-польського революційного співробітництва», яке, своєю чергою, виступало складником «інтернаціональних зв'язків», котрі «століттями поєднували» найкращих представників «трьох братерських» народів [65, с. 11, 102—105].

На пом'якшення інтонацій у ставленні до «історичної» Польщі можна було сподіватись у контексті відмови Кремля після 1953 р. від жорсткого протистояння із Заходом. Це спонукало радянських суспільствознавців та гуманітаріїв зректись суворого культурного ізоляціонізму й демонізації західної цивілізації. Зокрема в 1960-х рр. в українській радянській гуманітаристиці з'явилися тексти, в яких обстоювалася думка про подібність шляхів історичного розвитку України та європейського цивілізаційного простору, простежувалися вияви культурної взаємодії і спорідненості [1, с. 354—360; 6, с. 258—265]. Радянська, зокрема й українська радянська історіографія мала би скоригувати свої антипольські випадки, адже запозичення та контакти України з Європою відбувалися саме за посередництва середньовічної й ранньомодерної Польщі / Речі Посполитої. Проте нічого подібного не відбулось. Українські радянські науковці й у 1960—1980-х рр. продовжували писати в тому ж стилі, що і їхні попередники в 1930—1950-х рр., проголошуючи «філіппіки» на тему «насильства польських правлячих кіл» над

українською культурою та мовою. За словами Н. Яковенко, «зі сторінок їхніх праць постає вельми курйозний образ роздвоєного “Заходу”, де, з одного боку, існує “прогресивна Європа”, звідки в Україну напливають нові культурні віяння, а з іншого — “феодально-реакційна Польща”, яка докладає всіх можливих зусиль, аби цього не сталося» [1, с. 358].

* * *

Образи Польщі / поляків в українській минувшині, що склалися в українському радянському історієписанні, визначалися насамперед політичним порядком денним. По-перше, незмінним із 1930-х рр. спрямуванням кремлівської національної політики на звеличчування Росії й росіян, зокрема як рятівників українського народу від усіляких лих, які їм завдавали зловорожі сусіди, серед котрих Польща та поляки виглядали ідеальним ворогом — зручним і зрозумілим. По-друге, мінливою політичною кон'юнктурою, яка змушувала або ще більше роздмухувати антипольську риторику (зокрема для виправдання радянських анексій 1939—1945 рр.), або ж її притишувати (тут найважливішим чинником стало створення ПНР). Саме політика, а не історичне минуле, диктувала історикам радянської України зміст «наукових пошуків» у царині переплетеної українсько-польської історії. Це було нормою для радянського історієписання — по-іншому воно функціонувати не вміло. Певним феноменом вважаємо лише те, що загострено-негативне бачення Польщі та поляків було для українських істориків радянської доби не тільки примусово прищепленою, а в певному сенсі й добровільною історичною позицією (за окремими винятками). На нашу думку, українські історики 1930—1940-х рр., періоду визначення концептуальних засад української радянської історіографії, продовжували перебувати під інтелектуальним впливом своїх визначних попередників, насамперед М. Грушевського [66]. Тому з високою ймовірністю можна припустити, що «критично» переосмислюючи спадщину «ідейного ворога», неофіти радянської історіографії насправді отримували доступ до високопрофесійної аргументації для ствердження у своєму середовищі антипольського синдрому. Таке «іншування» було чужим тим українським історикам 1920 — початку 1930-х рр., які стояли на позиціях кондового марксизму. Проте через «несвоечасність» ідейного пуризму, нездатність, а то й небажання (як у випадку з М. Яворським) підтримати новий кремлівський імперіалізм їхній час невблаганно збігав. Для більшості з них він завершився в репресивних 1930-х рр. і в буквальному, фізичному сенсі. Разом із тим, приреченими на забуття були і їхні переважно нейтральні, хоч далеко не беззаперечні, оцінки ролі польського чинника в історії України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Yakovenko, N. *Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI—XVII st.* Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. Київ, 2002. 415 с.]

2. Kolesnyk, I.I. *Ukrainska istoriografia (XVIII — pochatok XX st.)*. Kyiv, 2000 [in Ukrainian]. [Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — початок XX ст.). Київ, 2000. 256 с.].
3. Ohloblyn, O. *Dumky pro suchasnu ukrainsku sovietsku istoriografiu*. New York, 1963 [in Ukrainian]. [Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1963. 87 с.].
4. Velychenko, S. *Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914—1991*. New York, 1993. 267 p.
5. Yusova, N. *Vid rozrobky kontseptsii "davnoruskoi narodnosti" do lehitymizatsii termina "voz'iednannia" Ukrainy z Rosiieiu: druha pol. 40-kh — poch. 50-kh rr. XX st. Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2004. 14: 413-440 [in Ukrainian]. [Юсова Н. Від розробки концепції «давноруської народності» до легітимізації терміна «воз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х — поч. 50-х рр. XX ст. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 14. Київ, 2004. С. 413—440].
6. Yaremchuk, V. *Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi URSR pisliastalinskoï doby*. Ostroh, 2009 [in Ukrainian]. [Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острого, 2009. 526 с.].
7. Smolii, V.A., Holovko, O.B. *Problema ukrainsko-polskykh zviazkiv doby feodalizmu v ukrainskii radianskii istoriografii. Ukraina i Polshcha v period feodalizmu*. Kyiv, 1991. 3-10 [in Ukrainian]. [Смолій В.А., Головка О.Б. Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській радянській історіографії. *Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр.* Київ, 1991. С. 3—10].
8. Yakovenko, N. *Koho ta yak inshuie Mykhailo Hrushevskiyi v "Istorii Ukrainy-Rusy". Obraz Inshoho v susidnikh istoriiakh: mify, stereotypy, naukovi interpretatsii: Mat. Mizhnar. nauk. konf., Kyiv, 15—16 hrudnia 2005 r.*. Kyiv, 2008. 89-103 [in Ukrainian]. [Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси». *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 15—16 грудня 2005 р.* Київ, 2008. С. 89—103].
9. *Istorychni obrazy "susidiv" na ukrainsko-polsko-biloruskomu prykordonni: mify — studii — pamiat. Cherkasy, 2018* [in Ukrainian]. [Історичні образи «сусідів» на українсько-польсько-білоруському прикордонні: міфи — студії — пам'ять. Черкаси, 2018. 396 с.].
10. Pometun, E.I. *Shkolnoe istoricheskoe obrazovanie v Ukraine: puti razvitiya i problemy*. Luhansk, 1995 [in Russian]. [Пометун Е.И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы. Луганск, 1995. 200 с.].
11. Pokrovskiy, M. *Ruska istoriia v korotkomu vykladi. Ch. I ta II: Vid naidavnishykh chasiv do kintsia XIX v.* Kharkiv, 1930 [in Ukrainian]. [Покровський М. Руська історія в короткому викладі. Ч. I та II: Від найдавніших часів до кінця XIX в. Харків, 1930. 230 с.].
12. Yavorskiy, M. *Korotka istoriia Ukrainy*. Kharkiv, 1929 [in Ukrainian]. [Яворський М. Коротка історія України. Харків, 1929. 158 с.].
13. Yavorskiy, M. *Istoriia Ukrainy v styslomu narysi*. Kharkiv, 1929 [in Ukrainian]. [Яворський М. Історія України в стислому нарисі. Харків, 1929. 345 с.].
14. *Osnovy ukrainovedeniya: Posobie dlya partkruzhkov, komvuzov i samoobrazovaniya*. Kharkov, 1929 [in Russian].

- [Основы украиноведения: Пособие для парткружков, комвузов и самообразования. Харьков, 1929. 349 с.].
15. Pokhilevych, D. *Pidruchnyk suspilstvoznavstva. Istorii. Piatyi rik navchannia*. Kharkiv; Odesa, 1931 [in Ukrainian].
[Похілевич Д. Підручник суспільствознавства. Історія. П'ятий рік навчання. Харків; Одеса, 1931. 93 с.].
16. Taras, E.A. *Anatomiya nenyavisti (Russko-polskie konflikty v XVIII—XX v.)*. Minsk, 2008 [in Russian].
[Тарас Е.А. Анатомия ненависти (Русско-польские конфликты в XVIII—XX в.). Минск, 2008. 832 с.].
17. Martin, T. *Imperiya natsionalnoho vyryvniuvannia: Natsii ta natsionalizm u Radianskomu Soiuzi (1923—1939 rr.)*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Мартін Т. Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923—1939 рр.). Київ, 2013. 638 с.].
18. Kornat, M. *Polsha mezhdru Germaniej i Sovetskim Soyuzom (1938—1939): Politicheskie kontseptsii ministra Yu. Beka i mezhdunarodnaya obstanovka. Mezhdunarodnyj krizis 1939 goda v traktovkax Rossijskikh i polskikh istorikov*. Moscow, 2009. 349–404 [in Russian].
[Корнат М. Польша между Германией и Советским Союзом (1938—1939): Политические концепции министра Ю. Бека и международная обстановка. *Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков*. Москва, 2009. С. 349—404].
19. Bushchik, L.P. *Ocherk razvitiya shkolnogo istoricheskogo obrazovaniya v SSSR*. Moscow, 1961 [in Russian].
[Бушик Л.П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. Москва, 1961. 540 с.].
20. Dubrovskij, S. *Elementarnyj kurs istorii SSSR s kratkimi svedeniyami po vseobshchej istorii dlya 3 i 4 klassov*. Moscow, 1936 [in Russian].
[Дубровский С. Элементарный курс истории СССР с краткими сведениями по всеобщей истории для 3 и 4 классов. Москва, 1936. 360 с.].
21. Bernadskij, V.N. & Karpova, G.E. *Elementarnyj kurs istorii SSSR s nekotorymi svedeniyami vseobshchej istorii dlya nachalnykh shkol*. Moscow, 1936 [in Russian].
[Бернадский В.Н., Карпова Г.Е. Элементарный курс истории СССР с некоторыми сведениями всеобщей истории для начальных школ. Москва, 1936. 262 с.].
22. *Do vyvchennia istorii: Zbirnyk*. Kyiv, 1939 [in Ukrainian].
[До вивчення історії: Збірник. Київ, 1939. 36 с.].
23. *Kratkij kurs istorii SSSR: Uchebnik dlya 3-go i 4-go klassov*. Moscow, 1937 [in Russian].
[Краткий курс истории СССР: Учебник для 3-го и 4-го классов. Москва, 1937. 235 с.].
24. *Istoriya SSSR: kratkij kurs: Uchebnik dlya 4-go klassa*. Moscow, 1955 [in Russian].
[История СССР: краткий курс: Учебник для 4-го класса. Москва, 1955. 288 с.].
25. *Korotkyi kurs istorii SRSR: Pidruchnyk dlia 3-ho i 4-ho klasiv*. Kyiv; Kharkiv, 1937 [in Ukrainian].
[Короткий курс історії СРСР: Підручник для 3-го і 4-го класів. Київ; Харків, 1937. 216 с.].
26. *Istoriia SRSR: Korotkyi kurs: Pidruchnyk dlia 3 i 4 klasiv*. Kyiv; Kharkiv, 1938 [in Ukrainian].
[Історія СРСР: Короткий курс: Підручник для 3 і 4 класів. Київ; Харків, 1938. 216 с.].
27. *Istoriya SSSR: kratkij kurs: Uchebnik dlya 3-go i 4-go klassov*. Moscow, 1941 [in Russian].
[История СССР: краткий курс. Учебник для 3-го и 4-го классов. Москва, 1941. 224 с.].
28. *Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. 1: Kyivska Rus i feodalni kniazivstva XII—XIII st.* Kyiv, 1937 [in Ukrainian].
[Нариси з історії України. Вип. 1: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст. Київ, 1937. 209 с.].

29. Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. 2: Huslysty K. Ukraina pid lytovskym panuvanniam i zachopleniam yii Polshcheiu (z XIV po 1569 r.). Kyiv, 1939 [in Ukrainian].
[Нариси з історії України. Вип. 2: Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV по 1569 р.). Київ, 1939. 195 с.].
30. Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. 3: Huslysty K. Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu proty shliakhetskoi Polshchi v druhii polovyni XVI i v pershii polovyni XVII st. (60-ti rr. XVI — 30-ti rr. XVII st.). Kyiv, 1941 [in Ukrainian].
[Нариси з історії України. Вип. 3: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті рр. XVI — 30-ті рр. XVII ст.). Київ, 1941. 188 с.].
31. Petrovskij, N. Voennoe proshloe ukrainskogo naroda. Moscow, 1939 [in Russian].
[Петровский Н. Военное прошлое украинского народа. Москва, 1939. 80 с.].
32. Borotba ukrainskoho narodu proty panskoi Polshchi. Kyiv, 1940 [in Ukrainian].
[Боротьба українського народу проти панської Польщі. Київ, 1940. 44 с.].
33. Zakhidna Ukraina: Zbirnyk. Kyiv, 1940 [in Ukrainian].
[Західна Україна: Збірник. Київ, 1940. 138 с.].
34. Picheta, V. Osnovnye momenty istoricheskogo razvitiya Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Belorussii. Moscow, 1940 [in Russian].
[Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, 1940. 136 с.].
35. Kovpak, D.A. Pervyj sovetskij uchebnik po istorii SSSR dlya vuzov v otsenkakh leningradskikh istorikov. *Stranitsy istorii: Sbornik nauchnykh statej, posvyashchennyj 65-letiyu so dnya rozhdeniya professora Grigoriya Alekseevicha Tishkina*. Saint Petersburg, 2008. 267–288 [in Russian].
[Ковпак Д.А. Первый советский учебник по истории СССР для вузов в оценках ленинградских историков. *Страницы истории: Сборник научных статей, посвящённый 65-летию со дня рождения профессора Григория Алексеевича Тишкина*. Санкт-Петербург, 2008. С. 267—288].
36. Istorija SSSR: Uchebnik dlya srednej shkoly. Ch. I. Moscow, 1956 [in Russian].
[История СССР: Учебник для средней школы. Ч. I. Москва, 1956. 240 с.].
37. Istorija SSSR: Uchebnik dlya VIII klassa srednej shkoly. Moscow, 1940 [in Russian].
[История СССР: Учебник для VIII класса средней школы. Москва, 1940. 224 с.].
38. Istorii SRSR. T. 1: Z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv, 1940 [in Ukrainian].
[Історія СРСР. Т. 1: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1940. 714 с.].
39. Istorija SSSR: Uchebnik dlya neistoricheskikh fakultetov. T. 1. Moscow, 1941 [in Russian].
[История СССР: Учебник для неисторических факультетов. Т. 1. Москва, 1941. 440 с.].
40. Istorii Ukrainy: Korotkyi kurs. Kyiv, 1940 [in Ukrainian].
[Історія України: Короткий курс. Київ, 1940. 412 с.].
41. Narys istorii Ukrainy. Ufa, 1942 [in Ukrainian].
[Нарис історії України. Уфа, 1942. 212 с.].
42. Istorii Ukrainy. Ufa, 1943. T. 1 [in Ukrainian].
[Історія України. Уфа, 1943. Т. 1. 330 с.].
43. Yekelchuk, S. Imperiia pamiaty: Rosiisko-ukrainski stosunky v radianskii istorychnii uiavi. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Єкельчук С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008. 303 с.].
44. Yakovenko, Ya. Viina i natsionalizm u radianskomu kinematohrafi (1927—1941). *Spilne*. 27.03.2017. URL: <https://commons.com.ua/uk/vijna-j-nacionalizm-u-radyanskomu-kinematografi/> [in Ukrainian].

- [Яковенко Я. Війна й націоналізм у радянському кінематографі (1927—1941). *Спільне*. 27.03.2017. URL: <https://commons.com.ua/uk/vijna-j-nacionalizm-u-radyanskomu-kinematografi/> (дата звернення: 06.10.2024)].
45. Picheta, V. Vossoedinenie polskikh zemel v polskom gosudarstve. Moscow, 1945 [in Russian]. [Пичета В. Воссоединение польских земель в польском государстве. Москва, 1945. 25 с.].
46. Petrovskiy, M. Vozziednannia ukrainskoho narodu v yedynii Ukrainkii radianskii derzhavi. Kyiv; Kharkiv, 1944 [in Ukrainian]. [Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі. Київ; Харків, 1944. 87 с.].
47. Istoriiia Ukrainskoi RSR. Kyiv, 1953. T. 1 [in Ukrainian]. [Історія Української РСР. Київ, 1953. Т. 1. 784 с.].
48. Istoriiia Ukrainskoi RSR. Kyiv, 1967. T. 1 [in Ukrainian]. [Історія Української РСР. Київ, 1967. Т. 1. 808 с.].
49. Istoriiia Ukrainskoi RSR: U 8 t., 10 kn. T. 1. Kn. 2. Kyiv, 1979 [in Ukrainian]. [Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 1. Кн. 2. Київ, 1979. 343 с.].
50. Rybalka, I.K. Istoriiia Ukrainskoi RSR: Doradianskyi period [Pidruch. dlia stud. ist. fak. vuziv]. Kyiv, 1978 [in Ukrainian]. [Рибалка І.К. Історія Української РСР. Дорадянський період [Підруч. для студ. іст. фак. вузів]. Київ, 1978. 591 с.].
51. Rybalka, I.K. Istoriiia Ukrainy: Doradianskyi period [Pidruch. dlia stud. ist. fak. vuziv]. Kyiv, 1991 [in Ukrainian]. [Рибалка І.К. Історія України: Дорадянський період [Підруч. для студ. іст. фак. вузів]. Київ, 1991. 607 с.].
52. Krypiakievych, I.P. Bohdan Khmelnytskyi. Kyiv, 1954 [in Ukrainian]. [Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ, 1954. 536 с.].
53. Alekberli, M.A. Borba ukrainskogo naroda protiv turetsko-tatarskoj agresii vo vtoroj polovine XVI — pervoj polovine XVII vv. Saratov, 1961 [in Russian]. [Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. Саратов, 1961. 272 с.].
54. Lola, O.P. Haidamatskyi rukh na Ukraini: 20—60-ti rr. XVIII st. Kyiv, 1965 [in Ukrainian]. [Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20—60-ті рр. XVIII ст. Київ, 1965. 132 с.].
55. Baranovich, A.I. Ukraina nakanune Osvoboditelnoj vojny serediny XVII v. (sotsialno-ekonomicheskie predposylki vojny). Moscow, 1959 [in Russian]. [Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). Москва, 1959. 209 с.].
56. Smolii, V.A. Vozziednannia Pravoberezhnoi Ukrainy z Rosiieiu. Kyiv, 1978 [in Ukrainian]. [Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ, 1978. 192 с.].
57. Yaremchuk, V. Liublinska uniiia v ukrainskii radianskii istoriohrafii. *Spilna spadshchyna: Rich Pospolyta obokh narodiv v polskii i ukrainskii istorichnii dumtsi XIX i XX st.* Kherson, 2019. 299-306 [in Ukrainian]. [Яремчук В. Люблінська унія в українській радянській історіографії. *Спільна спадщина: Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.* Херсон, 2019. С. 299—306].
58. Aliksieiev, S.P. & Kartsov, V.H. Istoriiia SRSR: Navchalna knyha dlia 4-ho klasu. Kyiv, 1957 [in Ukrainian]. [Алексеев С.П., Карцов В.Г. Історія СРСР: Навчальна книга для 4-го класу. Київ, 1957. 148 с.].
59. Nechkina, M.V. & Leibenhrub, P.S. Istoriiia SRSR: Navchalnyi posibnyk dlia 7 klasu. Kyiv, 1969 [in Ukrainian].

- [Нечкіна М.В., Лейбенгруб П.С. Історія СРСР: Навчальний посібник для 7 класу. Київ, 1969. 264 с.].
60. Diadychenko, V., Los, F. & Spytyskyi, V. Istoriiia Ukrainskoi RSR: Pidruchnyk dlia 7—8 klasiv vosmyrichnoi shkoly. Kyiv, 1962 [in Ukrainian].
[Дядиченко В., Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: Підручник для 7—8 класів восьмирічної школи. Київ, 1962. 183 с.].
 61. Diadychenko, V. & Los, F. Istoriiia Ukrainskoi RSR: Pidruchnyk dlia 7—8 klasiv. Kyiv, 1970 [in Ukrainian].
[Дядиченко В., Лось Ф. Історія Української РСР: Підручник для 7—8 класів. Київ, 1970. 153 с.].
 62. Los, F. & Spytyskyi, V. Istoriiia Ukrainskoi RSR: Posibnyk dlia 9—10 klasiv. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: Посібник для 9—10 класів. Київ, 1974. 192 с.].
 63. Zaruba, V.M. Dydaktychnyi material z istorii Ukrainskoi RSR (8—9 kl.): Posibnyk dlia vchytelia. Kyiv, 1990 [in Ukrainian].
[Заруба В.М. Дидактичний матеріал з історії Української РСР (8—9 кл.): Посібник для вчителя. Київ, 1990. 80 с.].
 64. Kompan, O. Vplyv Vyzvolnoi viiny ukraïnskoho narodu na rozvytok antyfeodalnoho rukhu v Polshchi. Kyiv, 1954 [in Ukrainian].
[Компан О. Вплив Визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі. Київ, 1954. 47 с.].
 65. Usenko, P.G. Idejnoe edinstvo russkikh, ukraïnskikh i polskikh revolyutsionerov-demokratov (50—60-e gg. XIX v.). Kiev, 1985 [in Russian].
[Усенко П.Г. Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50—60-е гг. XIX в.). Киев, 1985. 123 с.].
 66. Yaremchuk, V. Chy bula “hrushevskiana” v ukraïnskii radianskii istoriohrafii? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. 2: 152-168 [in Ukrainian].
[Яремчук В. Чи була «грушевськіана» в українській радянській історіографії? *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 152—168].

Надійшла / Received 22.03.2025

Vitalii YAREMCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Prof. M.P. Kovalskyi History Department,
National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)
vitaliiyaremchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

POLAND / POLES IN UKRAINIAN HISTORY:
IMAGES OF UKRAINIAN SOVIET HISTORICAL WRITING

The purpose is to show the content and essence of the images of Poland / Poles in the Ukrainian past, which were conceptualized in Ukrainian Soviet historical writing. **The research methodology** is based on the methods of intellectual history, means of specific historiographic analysis, and methods of historiographic synthesis. **Scientific novelty.** For the first time, the question of the correlation of political, ideological, and intellectual factors in the interpretations by Ukrainian Soviet historians of the role of the Polish factor in the history of Ukraine has been

systematically highlighted. **Main results of the study.** The interpretation of the historical role of Poland / Poles in the past of the Ukrainian people was determined primarily by the direction of the Kremlin's national policy, unchanged since the 1930s, towards glorifying Russia and Russians as saviors of Ukrainians from all sorts of disasters inflicted on them by their malevolent neighbors. Among them, Poland and the Poles looked like an ideal enemy — convenient and understandable. On the other hand, the changing political situation also played a significant role, which forced either to inflame anti-Polish rhetoric even more (in particular, to justify the Soviet annexations of 1939—1945), or to silence it (the most important factor here was the creation of the Polish People's Republic). Thus, the interpretation of the Polish factor in the history of Ukraine in Ukrainian Soviet historiography changed: from what can be described as the image of a “weak enemy” (1920s — early 1930s) to the image of a “fierce enemy” (mid-1930s — early 1940s), and soon to the image of a “fierce friend” (mid-1940s — 1980s). The role of intellectual and ideological influences in this process (scientific understanding of the real history of Ukrainian-Polish relations, the legacy of Ukrainian national historiography, and Soviet “Marxist” historiography of the 1920s and early 1930s) appears to be less significant.

Keywords: *historiographical image, Ukrainian history, Poland / Poles, Ukrainian-Polish relations, Ukrainian Soviet historical writing, Ukrainian Soviet historians.*